

Qayaüstü incəsənət arxeoloji irs kimi

Sevinc Şirinli

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Qayaüstü incəsənət nümunələrinə dünyanın insan tərəfindən məskunlaşan bütün hissələrində rast gəlmək mümkündür. Hazırda təxminən 20 000 ərazinin aid edildiyi 820 qayaüstü təsvir mərkəzi fərqləndirilir. Bu təsvirlərin yaradıcıları müxtəlif insan qrupları ovçu-yığıcılar, balıqçı qəbilələr, maldarlıqla məşğul olan insan birlikləri idilər. Bu təsvirlər vasitəsilə minilliklər boyunca insanların həyat tərzini, onların dünyagörüşləri, inamları, baş verən texniki yenilikləri əyani şəkildə görmək mümkündür. Belə ki, təsvir olunan heyvanlar ərazinin ekosistemi, flora və faunası, silahlar, alətlər texniki bacarıqlarını, mif və inamların təcəssümü olan rəsmlər isə insan, təbiət və “superqüvvə” arasındakı əlaqəni göstərir (5, 20). Dünyanın fərqli coğrafiyalarında yayılmış təsvirlər arasındakı oxşarlıq maraqlıdır. Gündəlik həyat tərzlərindən asılı olaraq eyni ictimai sistemdə yaşayan fərqli ərazilərin təsvirləri oxşarlıq nümayiş etdirir. Bununla yanaşı lokal fərqləri, hətta rəssamın individual olaraq təsvirə yanaşmasını istisna etmək olmaz.

Qayaüstü təsvirlərə açıq qaya səthlərində, sığınacaqların, dərin mağaraların divarlarında, tavanlarında, ayrıca qaya parçalarında yaradılmış rəsmlər aid edilir. Bu cəhətləri nəzərə alaraq qayaüstü təsvirlər təbii qaya səthində yerləşməklə sümük, taxta, parça üzərində yaradılan “daşına bilən” incəsənət nümunələrindən fərqlənir. Qayaüstü təsvirlərə: petroqliflər (daş üzərində oyma ilə yaradılan rəsmlər), piktoqraflar (rənglə çəkilmiş rəsmlər) və yer fiqurları (geoqlif və intaliolar) aid edilir (6, 60-63).

Qayaüstü təsvirlərin mövzu əhatəsi də çox genişdir. Xüsusilə geniş yayılmış təsvirləri var ki, bu da bizə onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmağa imkan verir: zoomorflar, antropomorflar, geometrik işarələr, nəqliyyat vasitələri, abstrak işarələr. Təsvirlərin mövzu əhatəsi onların yayıldığı ərazinin lokal xüsusiyyətlərindən asılıdır. Antropomorf təsvirlər ən geniş yayılmış motiv olsa da onların da çəkilməsində xeyli fərqli cəhətlər vardır.

Qayaüstü təsvirlərin yaradıldığı landşaft da ən azı bu təsvirlər qədər əhəmiyyətlidir. Bu təsvirlər yaradıldığı əraziyə aid olduğundan ətraf mühitdə baş verən dəyişiklikləri onların vasitəsi ilə izləmək mümkündür. Qayaüstü təsvirlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan mütəxəssislərin əksəri hesab edirlər ki, “qayaüstü təsvirlər müqəddəs yerlərlə əlaqədirlər” və ya “özləri müqəddəsdirlər”. Məsələn, M.Devlet Boyar abidəsi haqda yazırdı: “bu abidə mövsümü bayramların keçirildiyi qədim ritual yerlərdəndir və kult məqsədilə yaradılmışdır”. Bu cür fikirlər A.Okladnikov tərəfindən Şişkin

abidəsi, A.Mazin Amur ətrafı petroqliflər, Murqur-Sarqol, Mərkəzi Asiyanın bir çox qayaüstü təsvir sahələri haqda da söylənilmişdir (4, 13-14).

Məsələ ilə bağlı bir neçə faktorun nəzərdən keçirilməsi zəruridir: ilk olaraq müxtəlif dövr təsvirlərinin çəkilməsi zamanı vahid qayanın seçilməsi. Azərbaycan qayaüstü incəsənəti üçün buna ən yaxşı misal Qobustan abidəsidir. Təkcə Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində yerləşən Ana Zağa mağarasının divarlarını təşkil edən 29, 30 N-li qayalar üzərində 70-dən çox təsvir qeydə alınmışdır. Digər tərəfdən qayaüstü təsvirlər öz yerləşməsinə görə də müxtəliflik nümayiş etdirirlər: əgər bir ərazidə çoxlu sayda təsvir görmək mümkündürsə, digərində üzərində təsvir olan kiçik qaya parçası və ya sadəcə 1-2 təsvirin olduğu sığınacaq vardır. Bu zaman böyük bir ərazinin və ya sadəcə təsvirli daşın tədqiqata cəlb edilməsi əsas problem kimi qarşıda durur.

Ümumiyyətlə arxeoloji ədəbiyyatlarda təsvirlərin yerləşmə məsələsi ilə bağlı “hamı üçün olan incəsənət” və ya “gizli incəsənət” anlayışlarından istifadə olunur. Birinci halda böyük qaya panellərinə çəkilən təsvirlər hətta uzaq məsafədən seçilir, onlar hamının rahatlıqla görə biləcəyi yerdədir. Bəzi təsvirlər isə çətin çıxıla bilən qayalarda, eyni anda yalnız 1 və ya 2 adamın dayana biləcəyi dar, qaranlıq yerlərdə yerləşir ki, tədqiqatçılar onları 2-ci qrupa aid edir və daha çox rituallarla əlaqələndirirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, petroqliflərin yerləşdiyi ərazilər müəyyən hallarda hətta indi də yerli əhali üçün öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Məsələn, Şərqi Sibirin, Dağlıq Altayın və ya Avstraliyanın aborigenləri üçün bu təsvirlər hələ də müəyyən əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Azərbaycanda isə bu məsələ ilə bağlı Qobustan abidəsinə müraciət etmək olar. Cingirdağ-Yazılıtəpə ərazisində İ.Cəfərzadə tərəfindən 91 N-li daş üzərində qeydə alınmış epigrafiya yazıya və sitayiş yeri kimi qiymətləndirilən tikili qalıqına əsasən Cingirdağın orta əsrlər boyunca “müqəddəs” yer kimi öz əhəmiyyətini saxladığını göstərir. XIX əsrin sonlarına qədər bu ərazi yerli əhali tərəfindən Cingir baba adı ilə adlandırılmış və onlar dua etmək üçün buraya gəlmişlər (3, 18). Böyükdaş dağı aşağı səki sahəsində yerləşən 117 N-li qaya üzərində İ.Cəfərzadə tərəfindən mehrab kimi qeydə alınmış təsvirli daş vardır. Həmin təsvirin yanında kiçik ölçülü keçə təsvirləri və heyvan ipini bağlamaq üçün istifadə olunan dəlmə vardır. Fikrimizcə bu qurban gətirilmə ayini ilə bağlı olmuş, heyvan təsvirləri isə qurban kəsmək üçün gətirilmiş heyvanların simvolik təsvirləridir.

Qeyd etdiyimiz kimi qayaüstü təsvirlərin yayılma arealı çox müxtəlifdir. Arxeoloji ədəbiyyatlarda qayaüstü təsvir sahəsi və qayaüstü təsvir yeri anlayışları bir-birindən fərqləndirilir:

I. Qayaüstü təsvir sahəsi təsvirlərin yerləşdiyi məkandır. Bir qayaüstü sahə digərindən 500 metrlik məsafə ilə ayrılır. Hazırda 20 000 qayaüstü təsvir sahəsi fərqləndirilir.

II. Bir qayaüstü təsvir sahəsinə bir neçə qayaüstü təsvir yeri aid ola bilər. Onlar arasındakı məsafə 20 kilometrlik məsafə şəklində hesablanır. Ümumilikdə təxminən 820 bu cür ərazi qeydə alınmışdır (5,11).

Qayaüstü təsvirlərin dövrləşdirilməsi bu sahə ilə məşğul olan arxeoloqların qarşısında duran əsas problemlərdən biridir. Hazırda təsvirin yaşının müəyyənləşdirilməsində arxeoloqlar müxtəlif metodlardan istifadə edirlər. Bu baxımdan nisbi və mütləq xronologiya anlayışlarına diqqət yetirək: nisbi xronologiyaya-bir lokal arealda yerləşən təsvirlərin xronoloji ardıcılığının yaradılması, motiv və ya motivlərin ümumi xronoloji çərçivə daxilində dövrləşdirilməsi aiddir. (məs: A təsviri B təsvirindən qədimdir; A təsviri C fazasına daxildir). Nisbi xronologiya digər xronologiyalar kimi müxtəlif dəlillərin kombinasiyasına əsaslanan zaman daha yaxşı nəticələr verir. Bu dəlillərə qayaüstü təsvirin mövzu əhatəsi də daxildir. Misal üçün təsvir olunan heyvan növlərinin ərazidə nə vaxt yayılması və ya nəslinin kəsilməsi; silahların, alətlərin nə vaxt meydana çıxması; insanların məşğuliyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi təsvirinin nisbi xronologiyasının yaradılmasına kömək edir (7, 75-76).

Çoxsaylı qayaüstü təsvirlərin toplaşdığı ərazilərdə təsvirlərin üst-üstə çəkilməsi müşahidə olunur. Bu kəşişmələr uzun dövr ərzində fərdlər və mədəniyyətlər arasındakı “dialog” dur. Lakin bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, digərinin üzərində yerləşən təsvir yaşı göstərmək üçün mütləq göstərici ola bilməz. Bu zaman təsvirin yerləşməsi, mövzu əhatəsi, ölçüsü diqqətə alınmalıdır. Üst-üstə düşmələrin daha dəqiq xronologiyasının hazırlanması üçün Harris matrix diaqramından istifadə olunur.

Qayaüstü təsvirlərin yaradılması və mənası barədə empirik biliklər müəyyən etnoqrafik və tarixi dövr daxilində ərazinin yaşının müəyyənləşdirilməsində istifadə olunur.

Hazırda qayaüstü təsvirlərin tədqiqində kalibrləşdirilmiş yaşın müəyyən edilməsinə xidmət edən mütləq xronologiyadan istifadə olunur. Lakin burada da “mütləq xronologiya” anlayışına diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Bu məqsədlə ən çox istifadə olunan isə radiokarbon analizinin nəticələridir.

Bundan əlavə təsvirlərin yerləşdiyi ərazidə aşkarlanan arxeoloji artefaktlar, geologiya, həmçinin arxeologiyanın dəqiq elmlərlə əlaqəsi təsvirlərin yaşının müəyyən edilməsində əhəmiyyətlidir.

Xronoloji baxımdan Qobustan Azərbaycanda ən qədim qayaüstü təsvir mərkəzi olmaqla yanaşı həm də uzun tarixi mərhələni əhatə etməkdədir. Abidənin ilk tədqiqatçısı İ.Cəfərzadə qayaüstü təsvirləri xronoloji baxımdan 6 mərhələyə ayırır: bölgüdə anfas və profildən siluet formasında çəkilmiş

qadın və kişi təsvirləri ən qədim olmaqla e.ə. VIII-minilliyə aid edilir. Ən son təsvirlər isə erkən orta əsrlər dövrünə aid edilməklə VIII-IX əsrlər göstərilir. Bununla yanaşı İ.Cəfərzadə XIX əsrin sonlarına qədər Qobustanda bu ənənənin davam etdiyini qeyd edir (3, 17). 1965-ci ildən C.Rüstəmovun rəhbərliyi F.Muradovanın iştirakı ilə Qobustanda aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri təsvirlərin xronologiyası məsələsinə aydınlıq gətirdi və onları daha erkən mərhələyə aid etməyə imkan verdi. Bu baxımdan Ana Zağa, Kəvizə, Ovçular zağası, Öküzlər-1, Öküzlər-2, Firuz, Firuz-2, Maral, Ceyranlar, Qayaarası-1, Qayaarası-2 düşərgələrindən arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış rəsmli daşlar və 43 ədəd qayanın mədəni təbəqə örtmüş sahəsindən aşkar edilən yüzlərlə qədim şəkillər qayaüstü təsvirlərin dövrünün müəyyənləşdirilməsində həlledici əhəmiyyətə malikdir. Hazırda Qobustanın ən qədim rəsmləri e.ə. XVIII-XV minilliklərə, yəni Üst Paleolit sonundan erkən Mezolitə keçid dövrünə aid edilir (1,182-183). Qobustan qədim qayaüstü təsvirlərin daşlar üzərində çəkilməsi texnikası cəhətdən də zəngindir. Onlar əsasən oyma üsulu ilə kontur verilməklə, sürtmə-cilalama üsulu ilə, iti metal alətlə çox nazik və dayaz (1,0-1,5) cızma xətlərlə və rənglə çəkilmişdir (2, 14).

Hazırda baş verən global proseslərin fonunda mədəni mirasın qorunub saxlanması, öyrənilməsi, gələcək nəsillərə ötürülməsi müasir cəmiyyətlər üçün əsas prioritetlərdəndir. Qayaüstü təsvirlərin xüsusilə “kövrək” sənət nümunələri olmasını nəzərə alsaq bu sahədə fəaliyyətin gücləndirilməsi zəruridir. Daha çox açıq qaya səthlərində yaradılmış qayaüstü incəsənət nümunələri bu gün bir çox təhlükələrlə üz-üzədirlər: iqlim dəyişikliyi, müxtəlif təbii proseslər nəticəsində qayaların səthinin zədələnməsi, insan fəaliyyətinin nəticələri və digər faktorlar.

Bu məqsədlə bir sıra beynəlxalq və lokal təşkilatlar yaradılmışdır. Otuzdan çox qayaüstü incəsənət nümunəsinin yerləşdiyi abidə UNESCO tərəfindən qorunmaya alınmışdır. Sevindirici haldır ki, respublikamızın ərazisində yerləşən Qobustan abidəsi də 2007-ci ildə UNESCO-nun “Dünya Mədəni İrs Siyahısı”na daxil edilmişdir. Çünki qayaüstü incəsənət nümunələri təkcə yaradıldığı yerə, xalqa yox bütün insanlığa miras qoyulmuş mədəni irsimizdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Arxeologiyası. I cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 445 s.
2. Rüstəmov C. N. Qobustan petroqlifləri, Bakı, “Kooperasiya”, 2003, 104 s.
3. Джафарзаде И. М. Гобустан- наскальные изображения, Баку, Изд. “Элм”, 1973, 346 s.

4. Мартынов А. И. К вопросу о типологии памятников петроглифического искусства// Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. Москва 1990, с. 13-18.
5. Anati E. World Rock Art: The Primordial language. Studi Camuni. Volume XII/3rd English Edition. Edizione del Centro 1994, p.59.
6. Clottes J. World Rock Art, Los-Angeles, California, 2002, p.140.
7. Whitley D. Introduction to Rock art research. Second edition. Left Coast Press, Inc.2011. Walnut Creek, California, p.209.

Summary

The rock art such as archaeological heritage

Sevinj Shirinli

Azerbaijan National Academy of Science. Institute of Archeology and
Ethnography

It is possible coming across examples of rock art in all parts of world inhabited by man. The authors of these images were different groups of people, hunter-gatherers, fishermen, human communities who were engaged in cattle-breeding. The meanings of these images can be seen the lifestyle of people, their outlooks, beliefs, technical innovations clearly for thousands of years. Thus, animal images give information about the ecosystem, flora and fauna of the area, also weapons and tools about technical skills, images relating myths and beliefs about outlooks of ancient people.

Images created open rock surface, on the walls and ceilings of shelters and deep caves, rock boulders are attributed to rock art. Considering these aspects rock images located on the rock surface differ from samples of “portable art” creating on the bone, wood and textile. Petroglyph (images are generated by the method of stone carving), pictograph (painted images) and big earth figures – geoglyphs and intaglios are included in rock art.

The paper deals with problems relating with semantics and periodization of rock carvings are highlighted.

Key words: rock art, petroglyph, landscape, zoomorphic.

Резюме

Наскальные изображения как археологическое наследие

Севиндж Ширинли

Национальная Академия Наук Азербайджана. Институт археологии и этнографии

Примеры наскального искусства можно встретить во всех частях света заселенных людьми. Их создателями были различные группы людей: охотники-накопители, племена рыбаков, объединения людей занимающихся скотоводом. Благодаря этим изображениям можно проследить за образом жизни, мировоззрением, верованиями людей и техническим прогрессом, происходящим в течение тысячелетий. Так изображения животных дают информацию об экосистеме, флоре и фауне территории, орудия и инструменты- о технических навыках, а рисунки, являющиеся воплощением мифов и верований- о мировоззрении их создателей.

К наскальным изображениям относятся рисунки на открытой поверхности скал, на стенах и потолках убежищ и глубоких пещер, а также рисунки, созданные на отдельных кусках скал. Эти особенности отличают наскальные изображения от так называемых «переносных» произведений искусств, созданных на костях, брусках или тканях. К наскальным изображениям относятся петроглифы (выгравированные на камнях рисунки), пиктографы (рисунки созданные красками) и наземные фигуры (геоглифы и интолиоли).

В статье отражены проблемы семантики и периодизации наскальных изображений.

Ключевые слова: наскальные изображения, петроглиф, ландшафт, зооморф.